

ОКУУЧУЛАРГА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН ҮЙРӨТҮҮДӨ АЙРЫМ БИР УСУЛДУК ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Использование некоторых методических приемов в обучении студентов фонетическим особенностям кыргызского языка

When teaching students, the kyrgyz language, it is necessary to use some methodological techniques in teaching phonetic features

Аннотация. Макалада окуучуларга кыргыз тилин окутуудагы кыргыз тилине гана мүнөздүү айрым бир тыбыштардын окутулушунда негизги көйгөйлөр берилет. Окуу процессинин жүрүшүндө сөз боло турган тыбыштардын классификациясынын бөлүнөөрүн дээрлик бирдей ыкмада окутуу мүмкүн эместиги көрсөтүлгөн. Өзгөчө кыргыз тилине гана таандык катары алынган ө, ү, ң тыбыштардын туура айтууга жана туура окууга багытталган усулдук ыкмалар берилген. Кыргыз тилине гана таандык болгон фонетикадагы өзгөчө орунда турган созулма үндүүлөрдүн да окууда, жазуудагы сөз ичинде маани мазмуну жагынан аткарган ролу да түшүндүрүлөт. Окуучулардын ичинен, өзгөчө орус тилдүү окуучулардын сөз ичиндеги к, г. ж. тыбыштарын окууда негизги көйгөйлөр бар экени талашсыз. Андыктан жоон жана ичке үндүүлөр менен келген бул тыбыштар туура жана түшүнүктүү багытта окутуу усулу макалада иштелип чыккан.

Аннотация. В статье даются основные проблемы при обучении кыргызского языка некоторым звукам, характерным только для кыргызского языка. Показано, что в ходе учебного процесса практически одинаковыми методами невозможно обучить подразделения классификации звуков, из которых состоит слово. Даны методические приемы, направленные на правильное произношение и правильное чтение звуков О, у, Н, взятые в качестве специфических для кыргызского языка. Особое место в фонетике, как специфической для кыргызского языка, занимает также роль протяжных гласных в чтении и письме в смысле содержания внутри слова. Среди учащихся, особенно среди русскоязычных учащихся, к, г. ж. очевидно, что есть основные проблемы с чтением звуков. Таким образом, эти звуки, которые приходят с толстыми и тонкими гласными, являются правильным и понятным способом обучения.

Abstract. The article presents the main problems in teaching the Kyrgyz language to some sounds that are specific only to the Kyrgyz language. It is shown that in the course of the educational process, it is impossible to train the divisions of the classification of sounds that make up a word using almost the same methods. Methodological techniques aimed at correct pronunciation and correct reading of the sounds O, u, N, taken as specific to the Kyrgyz language, are given. A special place in phonetics, as specific to the Kyrgyz language, is also occupied by the role of long vowels in reading and writing in the sense of the content within the word. Among students, especially among Russian-speaking students, k, G. zh. it is obvious that there are major problems with reading sounds. So these sounds that come with thick and thin vowels are a proper and understandable way to learn.

Урунттуу сөздөр: кыргыз тили, усулдук ыкмалар, тыбыштык өзгөчөлүктөр, фонетикалык өзгөчөлүктөр, активдүү сөздөр, туура окуу, айтуу, кайталоо, сөз мааниси.

Ключевые слова: кыргызский язык, методические приемы, звуковые особенности, фонетические особенности, активные слова, правильное чтение, произношение, повторение, значение слова.

Key words: Kyrgyz language, methodological techniques, sound features, phonetic features, active words, correct reading, pronunciation, repetition, word meaning.

Мектеп программаларында жана андан кийинки орто кесиптин окуу жайларында, жогорку окуу жайларында да кыргыз тилинин окутулушу боюнча бир нече олуттуу маселелер бар. Өзгөчө бүгүнкү күндүн талабына ылайык мамлекеттик кызматкерлерди “Кыргызтесттин” талабы боюнча кыргыз тилин белгилүү бир деңгээлде билүүсү шарт катары каралып калды. Бирок ошол милдеттүү шартты талап коюудан мурда бала-бакчалардан, мектептерден жогорку окуу жайларына чейинки билим берүү системасында окутуунун алгылыктуу жаңы ыкмаларды иштеп чыгуу маселеси бүгүнкү күндүн талабы. Албетте окутуу процессинин жүрүшүндө окуу орус тилдүү жүргүзүлгөн мектептерде алгачкы мектеп босогосун аттагандан тарта, кыргыз тилинин фонетикасында жолугуучу же кыргыз тилине гана таандык тыбыштардын өзгөчөлүгү тууралуу сөз болот. Кыргыз тилинин фонетикасындагы ө, ү, ң жана созулма алты үндүүлөр: аа, оо, уу, өө, үү, ээ тыбыштары экени, алардын сөздүн курамында аткарган ролу тууралуу айтууга туура келет. Андан бөлөк кыргыз тилинин фонетикасында орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында жолуккан к, г, ж тыбыштары да бар. Ал тыбыштарды туура эмес окууда сөз курамынан өзгөрүшүнө алып келерин да эске алуу менен окуучунун тилин туура жатыктырууга мугалим өз далалатын жасайт. Тыбыштык өзгөчөлүктөрдү окутууда бит катар усулдук ыкмаларды колдонуп, тыбыштарды айтууда же бул тыбыштар катышкан сөздү окууда туура багытта үйрөттү зарылдыгы бар. Өзгөчө токтолуп, бир нече ирет кайталоо, тилди көндүрүү талабын аткаруу керектиги да сезилет.

Тажрыйбалуу мугалим кунт коюп угуу менен жогорудагы тыбыштарды айтууда туура акцент колдонуусун көзөмөлдөйт. Ушундан улам ар бир тыбыштын сөз ичиндеги көйгөйү бар экени байкалат. Анда ошол тыбыштар катышкан негизги активдүү сөздөр тууралуу айтсак: Ө, табышы катышкан төмөнкү сөздөр: төмөнкү, көпүрө жөнөкөй, көз, көч, көйгөй, көзөмөл. мөңгү, өрт. Бул тыбыштарды окутууда жана туура айтууга тилин көндүрүү, жатыктыруу атайын иш-аракетти талап кылат. Андыктан ал тыбыштарды туура айтуунун алгылыктуу жолу катары практика жүзүндө колдонуп келген ыкмаларды колдонуу керек.

Жогорудагы түйүндүү сөздөрдөгү ө тыбышын о тыбышына алмаштырылып, окулуп, айтылышын практикадан улам билебиз. Анда ал сөздөр баштан аяк маанисин өзгөртүп, түшүнүксүз, күлкүлүү сөзгө да айланып каларын терең түшүндүрүү керек. Көпүрө-копура, төмөнкү-томонку, жөнөкөй-жонокой ж.б. сыяктуу салыштырмасы менен берилген бул сөздөр буга далил. Жөн гана лексикалык бирдик катары окутуп койбостон, ал сөздөрдү салыштыруунун жардамы менен бир нече сүйлөм түздүрүп, контексти толук окутуу, өз максатына жетүүгө шарт түзөт. Анда да жөн гана сүйлөм, (контекст) аркылуу берүү менен чектелбестен, ошол сөздүн маанисин ачып бере турган чакан текст аркылуу берүү дагы натыйжалуу болот. Натыйжалуулуктун дагы бир ыкмасы катары сүрөтүн берүү аркылуу тилди жатыктыруунун, эске тутуунун эффективдүүлүгүн да көрөбүз. Демек жогорудагы берилген, колдонулган усулдук ыкмалардан кийин сюжеттүү сүрөттөр менен иштеп, окуучулардын арасында өз ара пикир, диалог түздүрүп, маек курдуруп, эң негизгиси ошол жаңы үйрөнүп жаткан жаңы активдүү сөздөрдү унутуп койбошуна шарт түзүү зарыл.

Кыргыз тилинин фонетикасындагы өзгөчө тыбыш катары алынган ң тыбышы сөз ортосунда, жана аягында колдонулуп келет. Бул тыбыш көпчүлүк учурда н тыбышына окшош колдонулуп, окуп жатканда н тыбышына алмашылып колдонулуп, байкалбай калат. Андыктан, бул учурга кунт коюп, дыкат карап, сөздүн лексикалык маанисинин күңүрттөнүп калган учурларын көз жаздымда калтырбоо керек. Керек болсо айрым учурда ошол н жана ң тыбыштарынын сөз ичиндеги туура колдонулушун тактоо негизинде орфографиялык сөздүктүн жардамы менен да тактоого туура келет. Айтылышы жана жазылышында фонетикалык өзгөчөлүктөрдү так аныктай билүү керек. Активдүү сөздөр катары: жаңгак, тең, кең, таң, заң. Бул тыбыштын айтылышын үйрөтүү жогорудагы «ө, ү» тыбыштарына салыштырмалуу ары түйшүктүү, оор көрүнүш. Өзгөчө орус тилдүү же экинчи тил катары окутулуп жаткан мейли окуучу, мейли студенттер үчүн да машакаттуу иш. Бул тыбышты фонема катары жасалыш жолун үйрөтүүдө тыбыштын акустикалык жасалышы мурун аркылуу дем алып жатып, анан үн чыгарууда, мурун көндөйү аркылуу жасалганын түшүндүрүү керек. Мурун аркылуу үндөрдү чыгаруу менен даана эмес күңүрт дабыш чыгат. Ушундай көнүгүүлөрдү аткаруу менен ң тыбышы катышкан сөздөрдү кайра-кайра кайталоо менен туура айттырып, сөздөрдү, сүйлөм курамындагы, контексттеги сөздөргө тилди жатыктыруу өз натыйжасын берет. Бул тыбыштын сөз ичиндеги алган орду, туура окуу аркылуу берилген маанисин же тескерисинче туура эмес окууда бөлөкчө

маани берилиши да окуучуга түшүндүрүлүшү шарт. Мисалы күн-(раб), күн-(день), мең-(родинка), мен-(я), жаңы-(новый) жаны-(душа), кең-(широкий), кен-(богатство).

Бул сыяктуу ушул тыбыштарды туура айтып, сөз, сүйлөм ичинде орду менен колдонууга үйрөтүү зарыл.

Ошондой эле кыргыз тилинин фонетикалык системасындагы орус тилинен айырмаланып окулган к, г, ж тыбыштары да бар. Бул тыбыштар орус, кыргыз тилинде бирдей фонемалык мүнөзгө ээ болуп, айтылышы окшош болгондой байкалганы менен, кээ бир тыбыштар менен катар келиши сөздөрдүн лексикалык маанисин өзгөртүүгө дуушар кылат. Кээде орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө да окулушунда өзгөчө түскө ээ. Ошону менен катар созулма үндүүлөрдүн катар келиши да сөз маанисинин өзгөрүшүнө алып келет. Тагыраак айтканда к тыбышынан сөзүнөн мурда келген а,о,у,ы (жоон үндүү) болсо, же созулма үндүүлөр менен катар келиши менен ошол эле к тыбышы кы жоон үндүү болуп айтылат. Ал эми ки вариантта айтылышын ээ, өө, уу сыяктуу созулмалар өз таасирин тийгизет да ичкерип окулат. Мугалим окуу китептеги берилген материалдар менен бирге сүрөт, кошумча көрсөтмө курал каражаттарын пайдалануу менен мисал катары бышыктоо максатында иштөөгө төмөнкү маалыматтар берилет. Биринчи ичке үндүү аркылуу берилген ки тыбышынын катышуусу менен берилген сөздөрдөгү өзгөчөлүктөр: Кийиз, күз, киреше, кир, кирене, жб.

Эскертүү иретинде айтсак, бул ичке тыбыш өзгөчөлүк менен окууларын бышыктоо үчүн үндүү жана үнсүздөрдүн классификациясын окуучу мыкты өздөштүрүүгө тийиш. Кыргыз тили агллютинативдик тилдердин катарына киргендигинин маани мазмунун, табиятын башка түрк тилдүү элдердин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн мугалим мисалдарды берүү менен жеткиликтүү түшүндүрүүгө тийиш. Үндүүлөрдүн бөлүнүш классификациясын (үндүү, үнсүз) мыкты өздөштүрө албаса натыйжалуу жыйынтык болбойт. Ошондой эле мугалим эске тутуу ыкмасынын натыйжалуулугун жакшыртуу үчүн буюм-терим, сүрөт, жана көз менен көрүп, эске сактоосун да эске алуу керек.

Сөздү туура окуп, туура айтууда да г тыбышына тамгасына токтолобуз. Фонетикада жумшак г тыбышына жогорудагыдай эле усулдук ыкма жүргүзүлөт. Бул тыбыштын окулушун окуучуларга үйрөтүүдө жогоруда белгилеп кеткендей эле ичке жана жоон үндүүлөр менен жанаша келип окулуп, айтылышындагы алардын тийгизген таасири жөнүндө да түшүндүрүү зарыл. Таңдай көмөкөйүндөгү жаралуучу га, ги тыбыштардын өзгөчөлүгүн туура түшүндүрүп өтүү керек. Тилди жатыктыруу негизинде угуп, кайталап айтыруу натыйжасын берет. Жоон үндүү: кабагым, газета, тамагым, ырдагам ж.б.у.с. Ал эми ичке үндүү: гүл, күкүгүм, белегим, желегим, күлүгүм ж.б сөздөр. Андан кийин негизги тартипте эле эле ишти ырааттуу улантып, окуучуларга сюжет, текст боюнча окутуп, аңгеме, түздүрүү менен улантылат. Бул тыбыштардын көпчүлүк учурда жөндөмө мүчөсүнүн же тагыраагы барыш жөндөмөнүн ролун аткарып жатканы да окуучуга түшүнүктүү болуусу шарт. Жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн кийинки ассимиляция же диссимиляция мыйзамынын да тийгизген таасирин да мисал келтирүү менен түшүнүктү бекемдөө зарыл.

Ү тыбышы кыргыз тилдүү окуучулар үчүн оңой окулуп, сөз ичиндеги бул тыбыш катышкан сөздөрдүн мааниси оңой болгону талашсыз. Ошону менен бирге эле орус тилдүү окуучулар үчүн ал тыбыш катышкан сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп, тилди жатыктырууга мугалим тарабынан бир кыйла машакаттуу эмгек жасалары талашсыз. Ошондуктан, бул тыбышты жана сөз ичиндеги туура окулушуна жана айтылышына жардам берүүчү ыкмаларды пайдалануу керек. Андай ыкма катары адегенде и тыбышын айтып, керек болсо оозду чормойтуп, эринди алдыга жүткүнгөндө, ү тыбышын айтууга оңой болорун түшүндүрүү кажет. Бул тыбышты окууда да көпчүлүк учурда у тыбышына алмаштыруу менен окулуп келишин эске салууга туура келет. Ага кошумча мугалим тарабынан даярдалган жаңы активдүү сөздөрдү тааныштырылат. Таанышууга берилген бул жаңы сөздөр окуучулар тарабынан бир нече жолу кайталанып, кайра-кайра айтылышы талап кылынат. Ошондой эле ү тыбышын туура айтылышы менен гана сөз маанисинин сакталарын да бир ирет эскертүү талабы коюлат. Ал сөздөрдү түшүндүрүү менен тыбышты туура эмес колдонуу сөз маанисин дээрлик өз маанисинен алыстаарын төмөнкү мисалдар аркылуу көрсөтүү негиздүү. Мисалы: үй (дом) уй (корова), бүт (все), бут (нога) күн (солнце), кун (выплата), түн (ночь) тун (первый) ж.б. Ушул сыяктуу мисалдардын берилиши менен туура айтууга көнүккөндөн кийин, ушул эле сөздөрдүн жардамы менен сүйлөм түзүү тапшырмасы коюлуп, андан чакан текст түздүрүү талабын коюп аткартуу керек. Сөзсүз эле текст же сүйлөм менен эле чектелбестен, диалог иретинде сүйлөшүүлөрдү түздүрүп, суроо- жооп

катары колдонууларды берүүгө болот. Эң негизгиси окуучунун тилин көнүктүрүү, жатыктыруу мугалимдин негизги максаттарынын бири болуш керек.

Мисалы: Айымдар эмне белек алынуу эңсейт?

-Айымдар мырзалардан гүл алууну эңсейт.

-Гүлдүн коозу кайсыл болуп эсептелет?

-Гүлдүн эң коозу роза ж.б.

-Гүлгө тиешелүү кандай адам аттары кезигет?

-Гулкайыр, Гулжигит, Гүлмайрам же ошол эле адам аттарынын чечмеленип берилиши окуп же ошол эле маалыматты угуу аркылуу да эске тутуусуна оңой болуп, жакшы кабылдай алат.

Орус тилдүү окуучуларга кыргыз тилиндеги алты созулма үндүүлөрдүн мүнөздөмөлөрүнө токтолуу менен аларды сөз ичиндеги аткарган ролуна басым жасоо-ар бир мугалимдин милдети. Созулмалар ошол эле ичке же жоон үндүүлөрдүн эки тыбышын катар келип калышын окуучулар билгени менен үзгүлтүксүз созулуп айтылганда гана максаттуу аткарылганын көбү түшүнө бербейт. Созулбай окулуп айтылып калганда сөз маанисин бурмаланып кетишин ары түшүнүксүз, ары тили жатыкпаган окуучуларга кыйынчылык туудурат. Созулма аа тыбышынын сөз ажыратуучу касиетине карата үнсүз л,к,б,р,ш, ж тыбыштардын катарында айкашып келип, ар түрдүү сөздөр көп кезигет. Созулма аа тыбышы сөз курамында жолугат М: жаак (челюсть), жак (лицо), саат (час), сат (продай), зар (нужда), заар (гнев, грозность). Сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүндүрүү менен созулмалар катышкан сөздөрдүн ордун алмаштырып коюу менен окуучуларга маанисине карай ордун таап коюу талабы менен көнүгүү аткартуу да натыйжалуу. Созулма ээ,оо,уу, үндүүлөрдүн окутуу деле негизинен ушул өңүттө аткарылат. Башка созулма үндүүлөрдөн айырмаланган үү тыбышы катышкан сөздөр күнүмдүк турмушубузда аз колдонулат. Мисалы: Бөлүү, элүү, эттүү, сүттүү, жүндүү ж.б. Образдуу сүрөт аркылуу түшүндүрүүгө предметтүү жана элестүү эместиги үчүн, жаңылмач, табышмак, же тексттерде гана окулуп айтылат. Кыска ү үндүү тыбышы сыяктуу эле созулма үү тыбышынын туура эмес окулушу же айтылышы лексикалык маанисин өзгөртүп бурмалап жиберерин төмөнкү мисал аркылуу түшүндүрүүгө болот. Мисалы: Болуу-бөлүү сыяктуу сөздөрүнүн лексикалык маанилери аркылуу түшүндүрүү жетиштүү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Рыспаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек, 2011.
2. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. ЖОЖдор үчүн. – Фрунзе, 1987.
3. Кыргыз тили жана адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты. – Бишкек, 2004.
4. Чыманов Ж.А., Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2009.
5. Пассов А. Коммуникативный метод обучения. – М., 1993.
6. Кулбачаев Д.К «Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери» кандидаттык диссертация. – Бишкек, 2018.

Рецензент: Иманакунова К.Ш. – педагогика илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу кафедрасынын доцентинин милдетин аткаруучу